

*Ніколаєнко Я. М.,
магістрант Юридичного інституту
Національного авіаційного університету*

ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ ПРАВА НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ: СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД

Анотація. Стаття присвячена дослідженню поняття та сутнісних ознак права на судовий захист. Акцент робиться автором на тому, що правосуддя визнається найбільш ефективним способом охорони прав та свобод людини і громадянина, а тому рівень судового захисту є найважливішим індикатором правового характеру держави та демократичності суспільства.

Ключові слова: право на судовий захист, правосуддя, механізм забезпечення прав і свобод людини, право на позов.

Постановка проблеми. Проблема прав людини в сучасній українській державі є настільки важливою і актуальною, що перетворилась на предмет вивчення не тільки вчених, практиків, представників вищих органів влади, але й усіх громадян. Перешкоджають повноцінній реалізації прав всі ті труднощі, з якими зіткнулося наше суспільство за останні роки: високий рівень соціальної напруженості, політична нестабільність, ускладнення криміногенної обстановки, корупція, правовий нігілізм, затяжна економічна криза тощо.

Метою цієї роботи є дослідження поняття та сутнісних ознак права на судовий захист, задача – аналіз чинного законодавства та правозастосовної практики в цій частині.

Аналіз останніх досліджень. Теоретичну базу даного дослідження склали праці вчених в галузі цивільного процесуального права: Т.Т. Алієва, П.В. Анисимова, Г.Н. Банникова, Л.А. Ванєєвої, М.А. Гурвича, Г.А. Жиліна, В.М. Жуйкова, П.В. Крашениннікова, М.К. Треушнікова та інших. Емпіричною базою – опубліковані рішення Європейського суду з прав людини та офіційна судова практика.

Виклад основного матеріалу. У державно-правовому механізмі забезпечення прав і свобод людини і громадянина судовому захисту належить провідна роль, оскільки саме він є найбільш ефективним з усіх напрацьованих світовою практикою засобів охорони прав особи. Рівень судового захисту є основним показником правового характеру держави та демократичності суспільства. За допомогою суду та судового захисту реалізується одне з основних (конституційних) прав громадян – право на судовий захист. Слід визнати, що сьогодні більшість громадян не можуть звернутися для захисту своїх порушених прав за кваліфікованою юридичною допомогою, яка багатом з них, на жаль, просто не по кишені.

На ступінь ефективності захисту порушених прав, здійснюваного шляхом вирішення спорів про право, впливає багато факторів. Найбільш важливі з них можна виділити у дві групи: перша пов'язана з органами, що вирішують спори, а друга – з процедурою їх вирішення. Сама по собі наявність таких органів і процедур, в яких вони діють, достатня лише для розмежування компетенції між ними, але не забезпечує виконання зазначеного вище, важливішого завдання – забезпечення ефективного захисту порушених прав.

Наразі не тільки вчені-правознавці, а й практикуючі юристи, адвокати відзначають наявність певних недоліків в українському законодавстві, які часто не дозволяють ефективно реалізовувати право громадян на судовий захист.

Відзначаючи складну правову природу права громадян на судовий захист, перш за все, слід звернути увагу на те, що зазначене

право визначається як суб'єктивне право людини і громадянина.

Зміст суб'єктивного права на судовий захист становить сукупність визначених законом повноважень, якими володіє суб'єкт цього права, серед яких можна виділити право на пред'явлення позову, право на його забезпечення, право клопотати про призначення експертизи, право ставити запитання свідкам, експертам, перекладачам тощо.

Такий підхід, на наш погляд, дозволяє вивести таку структуру змісту розглянутого права: правоповедінка – можливість певної (причому гарантованої) поведінки уповноваженої сторони. Воно проявляється, наприклад, у праві громадянина звернутися до суду за захистом своїх порушених або оспорюваних прав і свобод; право-вимога – можливість вимагати відповідної поведінки від інших осіб. Дане право полягає, зокрема, у праві на справедливий розгляд справи на підставі норм матеріального і процесуального права; право-примус – можливість у разі потреби вдаватися до заходів державного примусу. Наприклад, це може бути право на отримання кінцевого результату у вигляді підсумкового законного та обґрунтованого судового рішення; правокористування – співвідносна з матеріальним аспектом обсягу поведінки уповноваженого суб'єкта право на реальне виконання рішення суду, можливість користуватися певним соціальним благом.

Зазначені компоненти у поєднанні становлять зміст суб'єктивного права як загального поняття. Саме воно, абстрагуючись від незліченних видів суб'єктивних прав, відображає загальні властивості права громадян на судовий захист. Разом з тим виведений перелік не носить вичерпний характер. У динаміці розвитку права громадян на судовий захист він, безсумнівно, буде розширюватися.

Деякі науковці цілком правильно, на наш погляд, відзначають, що право на судовий захист реалізується у вигляді правовідносини. Праву особистості кореспондує обов'язок держави в особі судових органів забезпечити судовий захист.

З іншого боку, треба підкреслити складний характер цього виду правовідносин, оскільки при зверненні зацікавленої особи за захистом до суду, суб'єктом правовідносин виступає також протилежна сторона (наприклад, відповідач), наділена правами і обов'язками. Учасниками зазначених правовідносин може бути необмежена кількість суб'єктів.

Забезпеченість права громадян на судовий захист не тільки державою, а й обов'язком іншої сторони – найважливіша властивість даної правової категорії. У разі відсутності цього обов'язку перед нами постає звичайний дозвіл, а не суб'єктивне право.

Аналіз юридичної літератури та чинних правових норм, що визначають та регулюють порядок судового захисту, дає можливість стверджувати, що право особи на судовий захист – це складне соціальне явище, яке є загальною правовою категорією та має важливе не тільки теоретичне, а й практичне значення.

Існують різні погляди на сутність права на судовий захист, а саме: право на судовий захист полягає в тому, що за певних умов особа, яка має це право, може вимагати від конкретного суду винесення рішення про застосування одного із способів захисту права, а суд зобов'язаний винести рішення відповідного змісту; під конституційним правом на судовий захист розуміється право на правосуддя, право на отримання судового захисту, а цивільне судочинство – це сфера, в якій реалізується конституційне право на

судовий захист; право на судовий захист складається з двох аспектів: права на відновлення порушених прав, права на відшкодування збитку, тобто права на задоволення матеріальної вимоги (матеріальний аспект права на судовий захист); та права на звернення до судових органів, тобто права на судовий розгляд заявленої вимоги, права на відкриття провадження у справі, на судове рішення (процесуальний аспект права на судовий захист) [3, с. 54-67].

Можна зробити висновок, що визначення змісту права на судовий захист – це рівною мірою проблема як матеріального, так і процесуального права.

Судовий захист, на нашу думку, знаходиться на межі матеріального і процесуального права, відображає діалектичний взаємозв'язок між собою різних галузевих сфер. Обидва значення, матеріально-правове та процесуальне, існують разом, однак відрізняються в залежності від того, що мається на увазі: кінцева мета процесу або використання засобів досягнення цієї мети. У першому випадку передбачається матеріально-правовий аспект, у другому захист розглядається як процесуальне явище.

Іншої думки дотримується Г.Л. Жилин, який вважає, що право на судовий захист є передусім процесуальним, оскільки без звернення зацікавленої особи до суду і вирішення спору судом у встановленій законом процедурі неможливий захист неправомірно порушеного або оспорюваного права [4, с. 3-25].

Становить науковий інтерес і точка зору, висловлена С.А. Крашенінніковим. На його думку, право на судовий захист не може розглядатися в матеріальному і процесуальному значеннях, а полягає в можливості громадянина вимагати від держави, по-перше, наділення його цивільною процесуальною правосуб'єктністю, по-друге, прийняття і постійного вдосконалення законодавства про судоустрій, а також цивільного процесуального законодавства, по-третє, створення системи судових органів і підтримки порядку їх функціонування. Але автор не погоджується з твердженням, що у зміст права на судовий захист входить право на звернення до суду за захистом, пояснюючи це тим, що право на судовий захист і право на звернення до суду є самостійними суб'єктивними правами та відрізняються один від одного за підставами виникнення, суб'єктам та змістом [5, с. 30, 34-35].

Розглянута позиція безпосередньо впливає із правового припису статті 55 Конституції України про те, що права і свободи людини і громадянина захищаються судом [1]. Право на судовий захист закріплене таким чином, що під охороною судової системи знаходяться не тільки конституційні, але й галузеві права і свободи, а також повноваження, передбачені підзаконними нормативно-правовими актами та індивідуальними договорами. Враховуючи, що об'єктом судового захисту є не тільки права і свободи, але і законні інтереси, В.М. Жуйков запропонував доповнити право зацікавлених осіб повноваженням на звернення до суду за захистом охоронюваних законом інтересів [6, с. 9].

Обґрунтованість даної пропозиції підтверджується галузевим законодавством. Наприклад, у статті 3 Цивільного процесуального кодексу України закріплено право кожної особи в порядку, встановленому Кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів [7]. У деяких країнах, зокрема в Іспанії, судовий захист охоронюваних законом інтересів прямо закріплений Конституцією, де значено, що усі мають право на ефективний судовий захист при реалізації своїх прав і законних інтересів.

Право на судовий захист, зокрема, гарантує можливість звернення зацікавлених осіб, після використання всіх національних засобів правового захисту, за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна [1].

Ю.Н. Андрєєв серед інших гарантованих законом можливостей особи з реалізації права на судовий захист називає «право на позов» [8, с. 19].

Позов як елемент права на судовий захист, універсальний засіб захисту права в цивільному судочинстві досліджувався в роботах М.А. Вікут [9, с. 124-126]. Поняття права на позов в науці також визначається по-різному.

Так, одні автори вкладають у зміст права на позов виключно процесуальне значення. Наприклад, Н.Б. Зейдер вважає, що право на позов – це право позивача звернутися до суду і вимагати судового захисту порушеного або оспорюваного права, що є забезпеченою законом можливістю звернення до суду за захистом цивільних прав [10, с. 72].

Інші дослідники зводять право на позов лише до матеріального значення. Зокрема, С.І. Вільнянський під правом на позов розуміє можливість здійснення свого права примусовим шляхом поза і проти волі зобов'язаної особи [11, с. 179].

Прихильником визначення права на позов тільки в матеріально-правовому плані виступав і М.А. Гурвич. На його думку, право на позов – це власне суб'єктивне право в тому стані, в якому воно здатне до примусового відносно зобов'язаної особи здійснення, це внутрішня властивість суб'єктивного права [12, с. 145].

Третя група авторів об'єднує матеріально-правові та процесуально-правові можливості судового захисту права в єдине поняття права на позов.

Також у літературі було висловлено думку, що права на позов як правової категорії взагалі не існує, так як реалізація є іманентною властивістю права і конструювання будь-яких спеціальних правочинів на захист права суперечить його сутності.

Дана точка зору не може бути визнана обґрунтованою, оскільки чинне законодавство прямо передбачає право громадян і організацій на судовий захист. Практична неприйнятність даної ідеї полягає також у тому, що визнання реалізації всякого суб'єктивного права по суті знімає питання про необхідність його правового захисту взагалі, підриває принцип юридичної гарантованості суб'єктивних прав, наданих громадянам та організаціям.

Аналіз матеріального та процесуального законодавства показує, що право на позов – це єдине матеріальне і процесуальне поняття, що має матеріальний зміст і процесуальну форму. У процесуальному праві не може бути самостійного права на звернення до суду, відірваного від права на позов у матеріальному сенсі. Матеріальне суб'єктивне право не може існувати без притаманної йому можливості бути реалізованим у примусовому порядку.

Аналіз чинного законодавства дозволяє віднести до елементів змісту права громадянина на судовий захист право на відновлення порушеного права, на відшкодування збитків у передбаченому законом порядку, тобто заради чого громадянин змушений був, по суті, звернутися до суду.

Даний аспект права на судовий захист включає в себе не тільки можливість отримання компенсації майнового характеру законними способами і засобами, а й сам факт задоволення законних вимог громадян під час здійснення судового захисту їх прав. Причому задоволення правових претензій громадян може мати у даному випадку не обов'язково майновий характер.

Важливе значення для характеристики права на судовий захист має і питання про момент виникнення і припинення права на судовий захист.

Оскільки право на судовий захист закріплено розділом II Конституції України, воно виникає з моменту народження і припиняється зі смертю, є невід'ємним, не припиняється і не виникає знову, належить кожному, тобто гарантується кожній особі. Конституційне право на судовий захист супроводжує особу протягом усього його життя і зникає тільки в результаті смерті. Охоронний аспект права на судовий захист діє спочатку і постійно, існує і до виникнення юридичного факту (подання скарги), що породжує правовідносини.

Ми вважаємо, що посягання на блага громадянина його право на захист має потенційний характер і переходить в дієву стадію, тобто стадію реалізації, при настанні певних обставин. З момен-

ту посягання на благо громадянина його право на судовий захист конкретизується стосовно захисту цього блага, але залишається потенційним, оскільки не виражено вимогою судового захисту, а суду, зобов'язаному від імені держави надавати захист порушених прав та інтересів громадян, ще не відомо про таке порушення. Як тільки предметом судової діяльності стає спірне матеріальне правовідношення і судом встановлюється факт правопорушення, право на судовий захист переходить в стадію безпосередньої реалізації.

Не можна не погодитися з О.О. Крашенинніковим, якому видається сумнівним потенційний характер права, що означає, ніби воно перебуває у сфері можливості і, отже, позбавлене реального існування. На його думку, право, яке має потенційний характер не може перейти в стадію реалізації, бо перш, ніж реалізуватися, право має утвердитися як момент дійсності [5, с. 30].

У процесі реалізації право на судовий захист виникає як вимога до певного судового органу щодо застосування ним певного способу захисту, вибір якого обумовлений характером права або інтересу, які підлягають захисту і характером обставин, що викликають потребу в захисті. У такому випадку, необхідним є настання юридичного факту, який стає безпосередньою підставою для реалізації права на судовий захист того чи іншого матеріального права або інтересу.

Право на судовий захист реалізується шляхом відкриття провадження у справі, початком судового процесу, предметом якого є захист суб'єктивного права або охоронюваного законом інтересу. Поки процес не розпочатий, не можна сказати, що конкретне право на захист реалізується даними судом і даними способом. Право на судовий захист реалізується шляхом ухвалення судом рішення певного змісту. Оскільки суд, без пред'явлення позову, самостійно не вправі відкривати провадження у справі, виникнення цього обов'язку залежить від того, чи буде мати місце звернення до суду за захистом, чи буде порушено процес на підставі звернення зацікавленої в судовому захисті особи.

Як видно з проведеного аналізу сутності та змісту права на судовий захист, існуючі підходи до зазначених питань породжують чимало проблем як в теорії, так і на практиці.

Ще пов'язано насамперед з тим, що основна переважна більшість наукових праць про право на судовий захист припадає на 70–80-ті роки двадцятого століття. Безсумнівно, що з тих пір доречно змінилося законодавство, значно розширилися правові гарантії прав і свобод людини, змінилися взаємовідносини держави і суспільства, становище особистості в суспільстві, її захищеність, розширилися рамки участі і самої людини в захисті нею своїх прав і свобод, збільшилися можливості судового захисту кожним своїх прав і свобод.

Український законодавець, високо оцінюючи значення ефективного функціонування судової влади, послідовно розширює сферу дії судового контролю за законністю та обґрунтованістю рішень і дій посадових осіб усіх рівнів.

Соціологічні та правові дослідження свідчать про повсюдне порушення нормативних настанов у сфері забезпечення прав і свобод громадян, вкорінене нехтування багатьох посадових осіб до дотримання прав і свобод громадян. Причини подібних явищ криються в бюрократизмі, у відсутності механізму швидкого та ефективного реагування на свавілля чиновників.

Відсутність у населення необхідної інформації про надані громадянам права, про зміст і способи їх юридичного захисту, психологічної рішучості боротися з посяганнями на них сприяє поширенню порушень законності.

Особливість українського суспільства полягає в тому, що воно, проголосивши принцип поділу влади, не змогло створити умов для ефективної діяльності судової влади, підвищення її авторитету, а також здійснення судових процедур, не досягнута і головна мета судово-правової реформи: зробити суди «остаточними арбітрами в багатьох суспільних питаннях, а не тільки в приватних суперечках».

Подібне становище негативним чином позначається на дотриманні прав людини і громадянина. Виявити причини, які заважають судовій владі стати незалежною від законодавчої та виконавчої, визначити шляхи перетворення правосуддя в потужну стабілізуючу силу, здатну ефективно захищати права і свободи громадян, оберігати суспільство від руйнівних соціальних конфліктів – серйозна теоретична і практична проблема.

Висновки. Таким чином, потрібно розрізняти декларацію про право на судовий захист і конкретну реалізацію даного права, що представляє собою цілу систему юридично значимих дій суб'єктивно зацікавлених осіб, які забезпечуються правовими засобами матеріального і процесуального характеру.

Література:

1. Конституція України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Климова Г.З., Сенякин И.Н. Реабилитация как правовой институт. / Климова Г.З., Сенякин И.Н. Саратов, 2005. – С. 17.
3. Полянский Н.Н., Строгович М.С., Савицкий В.М., Мельников А.А. Проблемы судебного права / Под ред. В.М.Савицкого. М.: Наука, 1983. – 224 с.
4. Жилин Г.А. Право на судебную защиту в решениях Конституционного Суда Российской Федерации / Жилин Г.А. // Комментарий судебной практики. Вып. 6. М.: Юрид. лит-ра, 2000. – С. 3–25.
5. Крашенинников Е.А. Конституционное право на судебную защиту и гражданское судопроизводство / Крашенинников Е.А. // Вопросы теории охранительных правоотношений : материалы научной конференции. Ярославль, 1991. – С. 30, 34–35.
6. Жуйков В.М. Судебная защита прав граждан и юридических лиц. – М.: «Городец», 1997. – 320 с.
7. Цивільний процесуальний кодекс України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.
8. Андреев Ю.Н. Судебная защита прав граждан. Воронеж : ВЭПИ – Полиграф, 1999. – 184 с.
9. Вукот М.А. Иск – универсальное средство защиты права / Вукот М.А. // Становление правового порядка в российском государстве: реальность и перспектива (социально-правовые проблемы). Сборник научных статей / Под ред. В.И. Новоселова. Саратов : СГАП, 1995. – С. 124–126.
10. Зейдер Н.Б. Предмет и система гражданского процессуального права / Зейдер Н.Б. // Правоведение. 1962. – № 3. – С. 72.
11. Вильянский СИ. Лекции по советскому гражданскому праву. Харьков, 1958. – С. 179.
12. Гурвич М.А. Право на иск. М., 1949. – С. 145.

Николаенко Я. Н. Понятие и содержание права на судебную защиту: современный взгляд

Аннотация. Статья посвящена исследованию понятия и существенных признаков права на судебную защиту. Главный акцент делается автором на том, что правосудие сейчас признается наиболее эффективным способом охраны прав и свобод человека и гражданина, а потому уровень судебной защиты является важнейшим индикатором правового характера государства и демократичности общества.

Ключевые слова: право на судебную защиту, правосудие, механизм обеспечения прав и свобод человека, право на иск.

Nikolaenko Y. The concept and content of the right to judicial protection: modern view

Summary. The article investigates the concepts and the essential features of the right to judicial protection. The main focus is on the author that justice is now recognized as the most effective means of protecting the rights and freedoms of man and citizen, and therefore the level of judicial protection is a key indicator of the legal nature of the state and democratic society.

Key words: right to judicial protection, justice, a mechanism to ensure human rights and freedoms, the right to sue.